

Мирослав Јовановић

Филозофски факултет

Београд

„ЈА САМ РУС..., НЕ ЗНАМ ЗАШТО САМ РУС”: ПРОБЛЕМИ ЖИВОТА И САМООДРЕЂЕЊА РУСКЕ ДЕЦЕ-ИЗБЕГЛИЦА НА БАЛКАНУ 1920-1940

АПСТРАКТ: Комплексна анализа живота на Балкану деце руских емиграната после револуције и грађанског рата. Анализом је обухваћен период од 1920. до 1940. и то са друштвено-историјског, антрополошког и психолошког аспекта. Драматика одрастања руске деце у еџилу посебно је исказана кроз сведочења.

Живот руске деце у избеглиштву представља важан историјски феномен (у основи недовољно истражен и квантификован¹). Расположиви историјски извори недвосмислено указују на чињеницу да су константна стресогеност и стање перманентне животне кризе, уз честе миграторне промене, у којима је живела емигрантска породица, довели до ситуације да су деца-избеглице била заокупљена проблемима нестандартним за њихов узраст, односно да су била изложена својеврсном процесу убрзаног сазревања. Суочавање са смрћу (коју су најчешће доживљавала кроз погоршање материјалног положаја²), губитак родитеља или најближих сродника, остављали су тешке трауме у дечјој психи. Нередовни услови живота и нестабилна породична ситуација често су их доводили у позицију да се сама баве различитим пословима (често и физичким, нпр.

1 Истина, постоји низ наслова преко којих се може проучавати ова проблематика, но њих су, готово по правилу објављивале саме избеглице у међуратном периоду. Упореди: *Воспоминания 500 русских детей*, Прага 1924; *Дети эмиграции. Сборник статей*. Ред. В. В. Зеньковский, Прага 1925; Александр Дехтерев, *С детьми эмиграции 1920-1930 годы*, Шумен 1931. Новији рад, посвећен тој проблематици појавио се тек пре неку годину: *Дети русской эмиграции: (Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники)*, Москва 1997

2 *Воспоминания 500 русских детей*, Прага 1924, с. 13-17

клања свиња³) и да на себе преузму улогу носноца породице. Промена места живљења у емиграцији, по правилу је изазивала негативне емотивне реакције деце.

Већ само набрајање тих елемента показује сву сложеност и важност феномена одрастања у избеглиштву.

Ка поставци проблема

Веома је интересантна, иако помало поједностављена, оцена Карен Тејлор да је историја детињства есенцијална за разумевање историје било које културе или друштва, пошто омогућава да се упознају основне вредности једног друштва⁴. Ипак, када се примени на проучавање историје емиграције и посебно живота деце у емиграцији, ова оцена о вредностима које једна друштвена група у екстремној животној ситуацији покушава да очува, пренесећи их на децу, постаје веома битна.

Живот у избеглиштву директно утиче на многе аспекте човековог живота, на његову социјализацију, друштвени статус, породичне односе, итд. Због тога се при проучавању историје детињства у избеглиштву мора полазити од различитих теоријских претпоставки разматраних у савременој науци. У том погледу, проучавање историје детињства у емиграцији мора се фокусирати на однос друштва према деци (што, нпр., Филип Аријес сматра једним од кључних питања везаних за проучавање историје детињства⁵). Али, приликом истраживања историје детињства мора се, са друге стране, велика пажња посветити и односу родитеља и деце у историјској перспективи (на чему на пример, инсистира школа психоисторије, на челу са Лојдом де Мозом⁶). Та потреба за различитом проблематизацијом проистиче из природе самог феномена емиграције – која представља екстремну животну ситуацију у којој се основни животни проблеми, па и проблеми везани за однос према деци и њихово место и улогу у једној друштвеној групи и у породици исказују на различите начине.

Поред друштвене и породичне ситуације, на које се мора обраћати пажња приликом проучавања историје детињства, одрастање и живот

3 Выписка из доклада Контролера Представительства В.З.С. в Королевстве СХС А. М. Тимченко – „Положение беженцев их жизнь и нужды” (ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 974, л. 65, 65)

4 K. Taylor. „Disciplining The History of Childhood”, in: *The Journal of Psychohistory* (Special Issue „On Writing Childhood History”), 12 (2) Fall 1988. (Електронска верзија: <http://members.xoom.com/childhistory/spwch.htm>)

5 Филип Аријес, *Векови детињства*, Београд 1989, с. 12-13

6 Упореди: Lloyd deMause, *Childhood and History* (Електронска верзија: http://members.xoom.com/_XCM/childhistory/childhood/chindex.htm)

руске деце у егзилу додатно су усложњавали и други друштвени фактори, попут односа различитих генерација, или сложене социјалне ситуације у којој су о деци истовремено водиле бригу и избегличке и локалне, балканске „друштвености”, тј. различите хуманитарне и педагошке организације.

Комплексност проблема може се уочити кроз четири теоријска питања. Прво, веома важно, везано је за историјске изворе који могу бити тројаки, који о свету деце говоре: из перспективе одраслих (родитељи, рођаци, педагози или професори); из перспективе „одраслог детета” (мемоари одраслих особа у којима се описује детињство); или из перспективе детета (анкете, белешке или интервјуи саме деце, што представља велику реткост). Друго питање теоријског карактера је однос историјског, антрополошког и психолошког елемента у једној историји детињства. За проучавање самог живота деце у избеглиштву, њиховог формирања и њихових животних погледа, свакако су најзначајнији психолошки и антрополошки аспект појаве. Но, са друге стране, не сме се заборавити да су елементи догађајног, односно историјског пресудно утицали да се деца, као и њихови родитељи, уопште нађу у избеглиштву. Ти елементи догађајног – револуције, грађански рат, одлазак у емиграцију и сама емиграција – пресудно су утицали не само на животни ток избеглица, већ и на антрополошку и на психолошку димензију избеглиштва. На пример, на психологију руске деце у избеглиштву огроман утицај имала је чињеница да су у изузетно кратком временском периоду била изложена изузетно снажним стресогеним догађајима, процесима и ситуацијама које су се неминовно одражавале на њихов развој. Треће питање теоријског карактера везано је за „пожељне” друштвене представе о детету, стереотипне друштвене обрасце о детету, детињству, одрастању, кућном васпитавању, „добром” образовању, улози и положају (правима) детета у породици и друштву, и сл. Они чине важан сегмент свеукупног друштвеног односа према деци. Најзад, важно теоријско питање везано је за модел друштвене модернизације, тј. социјализације (школовања) и место деце у њему. У том погледу важно је неколико фактора: педагошки обрасци примењивани током процеса социјализације (који се разликују од времена до времена и од државе до државе); општеприхваћене друштвене вредности, које се кроз систем образовања уграђују у „референтни” систем детета (нпр. у руској емиграцији борбени антибољшевизам је, као општеприхваћена друштвена вредност, имао великог утицаја на школовање руске деце).

Детињство руске деце на Балкану (основни проблеми)

„Питање о деци је посебно сложено у животу избеглица. Ако одрасли понекад могу да дуго издржавају и недостатак хране и друге тешке услове живота, на дечји организам чак и привремена лишавања се одражавају веома тешко, нарушавајући читав физички и духовни развој детета, а често их и уништавајући потпуно”⁷. Ово стање, које су руски експерти описали још на самом почетку двадесетих година, умногоме је одредило даљи живот и развој руске деце у избеглиштву.

Детињство руске деце на Балкану одређивало је неколико фактора. На првом месту постојао је јасно изражен друштвени аспект читаве појаве. Постоји низ статистички мерљивих величина, које речито говоре о карактеру избеглиштва и месту деце у избеглиштву. Од масе статистичких података довољно је навести само три: (а) на Балкану је у међуратном периоду живело око 10.000 руске деце⁸. Тај број је чинио тек нешто око 15-18% руске избегличке популације на Балкану⁹. Већ та чињеница показује да се друштвени састав избегличке групе разликовао од нормалног друштвеног састава популације; (б) број руске деце која су ишла у (руске) школе био је сразмерно мали 50-55%, од укупног броја руске деце, упркос томе што је на Балкану радило преко 50 руских школа. Осим тога изузетно висок проценат деце, 15-20% није уопште похађао школу¹⁰. Ти подаци такође јасно одсликавају карактер несталног и нередовног живота у егзилу; (в) демографски показатељи, указују на карактеристично породично стање деце. У емиграцији је са родитељима живело тек нешто око 60-70% деце, а без родитеља око 30-40% деце¹¹, мада је према неким показатељима мање од 50% деце било издржавано од стране родитеља а већина је живела по школским интернатима¹². Међу децом је био и изузетно висок проценат сирочића, око 10%¹³; (г) према доступним подацима, полна структура

7 Докалад о положени детей русских беженцев в разных государствах. По сведениям к 1-му Апреля 1921 года (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 56, л. 2)

8 Докалад о положени детей русских беженцев в разных государствах. По сведениям к 1-му Апреля 1921 года (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 56, л. 1)

9 Упореди: Сведения о положени детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410.); као и: *Бежанците и условията на труда в България...*, с. 12

10 Упореди: Сведения о положени детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410.); као и: *Бежанците и условията на труда в България...*, с. 13

11 Сведения о положени детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410.); као и: П.Н.Соковнин, „Данниья опыта русских учебных заведений в Болгарии по некоторым вопросам эмигрантской школы”, в: *Совещание представителей русских учебных заведений в Болгарии 12-14 ноября 1924*, Прага 1925, стр. 42

12 Према подацима, који се односе на Бугарску, 1925. године, око 1.200 руске деце су издржавали родитељи а око 1.400 су живела по школским интернатима (*Бежанците и условията на труда в България...*, с. 13)

13 Сведения о положени детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410.); као и: П.Н.Соковнин, „Данниья опыта русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Совещание представителей русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 60

деце у избеглиштву је била релативно уједначена и није показивала драстичан несклад као полна структура одраслих. Процент девојчица међу руском децом кретао се од 47% до 49,7%, а проценат дечака између 50,3%, и 53%¹⁴. Захваљујући овим подацима, могуће је јасно представити резултате који су проистекли из живота у превратним временима и у емиграцији.

Неколико важних чињеница било је везано за друштвено-историјски аспект појаве. Сиромаштво, нередовни, несигурни и лоши услови живота, нерегулисан правни статус, као и честе миграције (изазвани екстремном социјалном ситуацијом какву представља избеглиштво), оставиле су видног трага у животу избеглица и веома су утицале на децу. Каснијих година, већ одрасли људи своја сећања на детињство су често повезивали са неимаштином, посебно недостатком играчака (због чега су деца била принуђена да се играју нестандартним стварима, нпр. старим новцем)¹⁵. Осим тога, посебну важност у животу руске деце на Балкану имало је њихово суочавање са друштвено-историјским и културним вредностима две заједнице. У животу (и образовању) деце доминантно место су заузимале вредности руске избегличке групе, односно руске културне и друштвене вредности. Истовремено, руска деца су одрастала у нпр. југословенском или бугарском окружењу и свакодневно су била суочена са друштвеним и културним вредностима локалне средине. То одрастање деце у околностима у којима су постојале различите друштвене и културне вредности одрасли су најчешће тумачили и означавали као „опасност денационализације и асимилације” деце¹⁶. То је био један од централних проблема у троуглу емигрантска група – школа – деца. Сталне миграције избеглица такође су представљале озбиљан друштвено-историјски проблем у децем животу. Честе промене места боравка у емиграцији (сеобе из града у град и из државе у државу) стварале су осећај несталности код деце. Због тога се дешавало да догађаји који, иначе, у нормалним условима представљају изузетна и ванредна збивања, постану нешто на што су деца реаговала као на нормалну појаву (нпр., нагла промена школе или места живљења, промене друштва, пријатеља...) ¹⁷. Важно друштвено-историјско питање везано је

14 Главное справочное бюро Константинополь, Сведения о детях находившихся в Сербии на 24.06.1920 г. (ГАРФ, ф. 5982, оп. 1, д. 175.); Сведения о числе учащихся в детских домах ВСГ и ЗГК в Болгарии, ноябрь 1930 (ГАРФ, ф. 5766, оп. 1, д. 184); Статистические сведения о количестве русских беженцев, зарегистрированных в Королевстве СХС на 20 июня 1920 г. (Ховер, Палеологус, 001/2.)

15 Р. В. Полчанинов, “Собрано в Сараеве”, у: *Новое русское слово*, Нью Џорк, 8. 3. 1986, 7

16 А. Дехтереп, *С детьми эмиграции...*, стр. 116-117; Сведения о положении детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410.); као и: Сведения о деятельности Представительства Всероссийского Союза Городов в Королевстве СХС в деле помощи русским детям, Но. 15427, 30. 10. 1920 (Ховер, Палеологусе 005/10)

17 П. Н. Соковнин, “Данниџа оныта русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Советские представители русских учебных заведений в Болгарии ...*, стр. 55

за услове становања у избеглиштву. Првих година у емиграцији деца су, као и већина избеглица, живела по баракама и шаторима, влажним и мрачним касарнама. Уз то, осећао се недостатак рубља, одеће и обуће. Живот у таквим условима, уз недостатак ваздуха, сунца, кретања и исхране, драматично се одражавао на живот деце, повећавајући обољења и смртност¹⁸. Када су успели да нађу релативно сталнији смештај у неком граду, најчешће се дешавало да су сва деца живела у једној соби са одраслим члановима породице¹⁹. Осим тога, због неимаштине и сиромаштва руски људи су у избеглиштву били принуђени да раде и по 12 до 16 сати дневно – од ујутро до увече. Због тога је велики број деце одрастао без родитељског надзора. То се крајње неповољно одражавало не само на услове живљења деце, већ и на нормалан ток њиховог образовања. Примера ради, руски педагози су уочавали да деца током школског распуста назадују у образовном процесу, што су повезивали са одсуством родитељског надзора током дана (и уопште током лета)²⁰.

Живот у избеглиштву, праћен сталним стресовима и траумама, директно или индиректно се одражавао на антрополошке проблеме код деце. Због сиромаштва, целодневне заузетости родитеља и услова у којима су живела – деца су се нередовно хранила, већи део дана проводила на улици и често била принуђена да се баве и физичким радом, и то како ван куће, привређујући на тај начин и учествујући у економији породице тако и у кући. Радила су као чобани, чистачи ципела, помоћни радници у трговини, медицински помоћници, продавци новина, док су у кући шила, пеглала, прала и сл., трошећи своје слободно време на кућне послове а не на игру²¹. Чињеница је да им је запослење омогућавало да побољшају услове свога живота, тако да је било уочљиво, у јесен после повратка са распуста у школу, да они који су радили имају нову гардеробу и обућу²². Но, и поред тога, све то је утицало на њихов неправилан физички развој и повећано обољевање. Начелник руске болнице у Панчеву уочио је, приликом здравствене контроле руских ученика, крајем 1923. године, да

18 Доклад о положении детей русских беженцев в разных государствах. По сведениям к 1-му Апреля 1921 года (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 56, л. 2)

19 П. Н. Соковнин, "Данный опыт русских учебных заведений в Болгарии...", в: *Советские представители русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 53

20 Сведения о положении детей русских беженцев в Королевстве СХС (ГАРФ, ф. 5771, оп. 1, д. 24, л. 30); такође и: А. Дехтерев, *С детьми миграции...*, с. 103

21 *Воспоминания 500 русских детей*, Прага 1924, с. 13-14; П. Н. Соковнин, "Данный опыт русских учебных заведений в Болгарии...", в: *Советские представители русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 49

22 П. Н. Соковнин, "Данный опыт русских учебных заведений в Болгарии...", в: *Советские представители русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 49

су деца веома уморна, са јасним знацима исцрпљености²³. То је било протумачено, како бројним школским обавезама, тако и слабом исхраном. Осим тога, избегличка свакодневица се преламала на дечји живот и кроз немогућност стицања радних навика, појаву девијантних понашања, итд²⁴. У извесним случајевима специфични услови живота у емиграцији утицали су чак и на нарушавање нормалних односа на релацији родитељ – дете. Лоши стамбени услови у емигрантској породици на специфичан начин су се одразили на развој деце. Деца су свакодневно била принуђена да слушају разговоре одраслих. У живот деце веома рано је ушао свет одраслих. Она су била упозната и укључена у проблеме са којима су се породица и родитељи (одрасли) сусретали. Најчешће су била суочена са проблемима недостатка новца, хране, обуће и одеће. Осим тога, веома рано су се упознала са политичким проблемима (који су били једна од централних тема разговора старијих), затим са проблемима алкохолизма одраслих, итд²⁵.

На дечји развој снажно је утицала и криза породичних односа у емиграцији, што је, у извесној мери, доводило до отуђености деце од породице. Како је било уочено, мали број породица у избеглиштву је био довољно материјално обезбеђен да би безбрижно могао бринути о деци. Због тога се често дешавало да родитељи, и иначе преко школске године раздвојени од своје деце која су живела у школским интернатима, одлуче да услед лоше материјалне ситуације децу и преко лета оставе у интернату. Најчешћа објашњења сводила су се или на недостатак времена да се брину о деци, услед презапослености („Вању желим преко лета да оставим у гимназији. Не чудите се томе. Сада ћу објаснити и Ви ћете се сигурно сагласити са мном: Вања није видео лета прошле године. Кући је страшно немиран, остаје сам, зато што ја од јутра до вечери боравим у фабрици; газдарица се жали. И да не би било непријатности, водила сам га са собом на посао (...) Тако сам се мучила читаво лето и нисам могла да дочекам дан, да га вратим у гимназију. Ако будем морала да га узмем, поновиће се та прича: или ће читав дан бити са уличном децом...”), или на недостатак новца („Нећу узети децу за празнике; већ је веома тешко са

23 В державную комиссию, Но. 2322, 12.12.1923. (ГАРФ, ф. 5771, оп. 1, д. 16, л. 179)

24 Сведения о положении детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410); А. Дехтерев, *С детьми эмиграции...*, с. 8-9; такође и: Доклад о положении детей русских беженцев в разных государствах. По сведениям к 1-му Апреля 1921 года (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 56, л. 2-4)

25 П. Н. Соковнин, “Данный опыт русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Совещание представителей русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 53-54

њима са само 300 лева...”)²⁶. Такве одлуке, условљене скученим животом у егзилу, веома неповољно су се одражавале на нивоу кућног васпитања деце.

Најзад, посебно питање представља и психолошка димензија одрастања у емиграцији:

(а) Поремећај нормалног психолошког развоја деца био је веома изражен. Већ први педагози који су се суочили са проблемом збрињавања деце у егзилу указали су на ту појаву: „Та деца су искусила све: видела су погибију својих најближих, осетила су ужас беде и глади; препуштена сама себи и улици, многа деца су била готово у потпуности лишена правилног васпитања; живела су у хладним и зараженим теретним вагонима за стоку, лежала на прљавим палубама емигрантског пароброда и страдала на десетине и стотине од болести и неухрањености. Једна су страдала физички а друга су добијала отровно семе моралне изопачености и запуштености”²⁷. На то су посебног утицаја имали стресни и трауматични догађаји преживљени у најранијим годинама: револуција, грађански рат и одлазак у емиграцију, затим смрт најближих сродника (родитеља, браће, сестара, баба, деда...), проблем сепарације породица, итд. О тим стресогеним искуствима деца су готово свакодневно слушала од одраслих а многа од њих су и лично преживела²⁸.

Руски педагози, свесни тежине и драматике преживљеног за децу психу, потрудили су се да прикупе њихова сведочења о годинама револуције и грађанског рата. Тако су забележена потресна сведочанства о преживљеним психолошким потресима и траумама деце из гимназије у Моравској Тржебови (која је своју делатност започела у Цариграду 1920. године)²⁹, затим деца из руске основне школе у Шумену у Бугарској³⁰, као и казивања деце из руских основних школа и гимназија на острву Проти.

26 А. Д. Герп. *С детьми эмиграции...*, с. 10-15; Да су се родитељи веома често одлучивали да децу оставе преко лета у интернату потврђују и други доступни извори. Тако је у специјалном реферату о положају руске деце у Краљевини СХС, из 1922, наведено: „Најзад, сами услови живота избеглица су такви да чак и родитељи теже да своју децу дају на пуно издржавање. У Краљевини СХС руске избеглице у огромном броју гладују и имају огромне потребе, обезбеђених скоро нема (...) У свакој породици, у највећем броју случајева, муж је читав дан заузет послом, жена – домаћинством, а деца остају без надзора. Ето, тако необезбеђеност породичних људи и жеља да се детету обезбеди нормалнији и обезбеђенији живот, принуђава многе родитеље да искажу жељу да дају дете у затворене школе (са интернатима) – кадетске корпусе и институте”. Сведения о положении детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410)

27 Сведения о деятельности Представительства Всероссийского Союза Городов и Королевстве СХС в деле помощи русским детям, Но. 15427, 30. 10. 1920 (Ховер, Палеологус 005/10)

28 Сведения о деятельности Представительства Всероссийского Союза Городов в Королевстве СХС в деле помощи русским детям, Но. 15427, 30.10.1920 (Ховер, Цолл. Палеологус 005/10)

29 *Воспоминания 500 русских детей*, Прага 1924

30 Александр Дехтерев, *С детьми эмиграции 1920-1930 годы*, Шумен 1931

у Цариграду, Прагу, Шумену, Загребу и Земуну³¹. Низ одговора и казивања која су најчешће прикупљана ненајвљеним анкетама, што је искључивало могућност да деца припреме одговоре, сведочи о тежини преживљеног. Тако су деца из гимназије у Моравској Тржебови описивала године револуције следећим речима: „Револуција је то, када тата није био код куће а мама није знала шта да ради”; „Почео је болестан живот”; „Ја сам преживео једини од породице”; „Најстрашније у револуцији су рањеници. Њих никада нису хранили. Морали смо ми, деца, да сакупљамо паре за хлеб”.... Смрт и патње: „Они су дошли, и када су отишли, ми нисмо препознали своју кућу”; „Глад не треба описивати, она је сад добро позната скоро свим Русима”; „Нашег оца су стрељали, брата убили а зет се сам убио”; „Наш отац је умро од тифуса и ми смо почели да једемо труп кромпир”; „Брата су четири пута водили на стрељање, да би га уплашили, а он је умро од запаљења мозга”; „За све те године ја сам тако привикао на смрт, да она на мене не производи никакав утисак”.... По белом свету: „Све време смо путовали из града у град, а зашто – не знам”; „Наш пароброд је пошао, а ја сам плакала зато што баба није пошла, већ је говорила: не желим да умирем у туђини”; „И пошли смо ми да окушамо различите несреће и да видимо стране народе”; „Ја сам остао сам у Константинопољу. Сви су отишли; а ја нисам имао никуда да идем и решио сам да се препустим на вољу судбини. Увече сам седео уз оджак пароброда. Тамо је било топло. Тако су протицали дани. Једном сам заинтересовано пратио мотор који се приближавао нашем броду. Одједном је неко снажно узвикнуо моје презиме. Био је то отац. Тада смо заједно отишли у Француску”; „Ја сам преживео толико, да сам изгубио веру у бољи живот”...³² Једна ученица руске гимназије у Земуну је године револуције описала следећим речима: „1917. године била је револуција. Последњих година живота у Русији нама је било лоше. Мени су у сећању остали најужаснији догађаји”³³. Њен две године старији друг, ученик исте гимназије, описао је своје учешће у грађанском рату следећим речима: „Био сам међу белима. Видевши Домовину у мору крви, нисам могао спокојно да наставим свој основни посао – учење, и на приви зов, са пушком у руци сам отишао са одредом Белих да се борим за част и за корист Домовине, Русије”³⁴, док је један од ученика руске гимназије у Шумену оставио речито сведочење о суочавању са првом жртвом грађанског рата у свом најближем окружењу и о чињеници да је смрт тих

31 *Дети русской эмиграции: (Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники)*, Москва 1997

32 *Воспоминания 500 русских детей*, Прага 1924, с. 10-22

33 *Дети русской эмиграции: (Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники)*..., с. 465

34 *Дети русской эмиграции: (Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники)*..., с. 474

година била доживљавана као нешто нормално, као саставни део живота: „Дубоки траг оставила је у мом сећању та прва жртва коју је наша породица принела на олтар грађанског рата. Чак сама жртва није толико болела, колико вест о њој. Да, то је била ужасно болна вест... Вест о смрти брата (...) Та прва тужна вест била је за мене најтежа. Потом, када сам после годину дана сазнао да су ми мајка и отац ишчезли, та вест на мене већ није оставила такав устисак. Можда због тога што сам убрзо после братовљеве смрти отишао из дома и на тај начин већ био припремљен да их никада више нећу видети”³⁵.

(б) Живот у „страној” средини, билингвизам и живот „без Домовине” о којој су родитељи стално причали са посебним емотивним набојем – психолошки су играли важну улогу у самоодређењу деце. Изузетно сведочанство о том нивоу психолошке адаптације деце на нову средину и о њиховом самоодређењу, оставио је директор руске основне школе у Шумену, Александар Дехтерјев. Он је спровео анкету међу ученицима са три питања: Да ли си Рус или Бугарин, и због чега себе сматраш Русом (или Бугарином); Шта знаш о Русији и волиш ли је; и Волиш ли Бугарску? Посебну вредност анкете представља чињеница да су добијени одговори разврстани према старосном узрасту испитаника. У основи, Дехтерјев је добио следеће одговоре.

На прво питање, *Да ли си Рус или Бугарин:*

међу шестогодишњацима: „Ја сам Рус зато што су ми тата и мама Руси” (4 одговора), „Ја сам Рус, зато што говорим руски” (1), „Ја сам Рус, зато што сам допутовао из Русе (град у Бугарској)”, и „Ја сам Бугарин, зато што сам рођен у Бугарској” (4);

међу седмогодишњацима: „Ја сам Рус зато што су ми тата и мама Руси” (5); „Ја сам Рус зато што је мој тата из Русије дошао” (1), „Ја сам Рус зато што учим у руској гимназији” (1), „Ја сам Рус, зато што говорим руски” (1), „Ја сам Рус..., не знам зашто сам Рус” (1), и „Ја сам Бугарин зато што живим у Бугарској” (1);

међу осмогодишњацима: „Ја сам Рус, зато што су ми тата и мама Руси” (8), „Ја сам Рус, зато што волим Русе” (1), и „Ја сам Рус, зато што имам руску одећу” (1);

међу деветогодишњацима: „Ја сам Рус, зато што говорим руски” (1), и „Ја сам Рус, зато што више од свега волим Русију” (1).

На друго питање, *Шта знаш о Русији и волиш ли је*, добијени су веома занимљиви одговори који показују дечју перцепцију преживљеног,

³⁵ *Дети русской эмиграции: (Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники)...*, с. 399

нејасне визије о земљи коју никада нису видели, али и утицај одраслих, односно преузимања образаца, тј. онога што су слушали у кући од одраслих:

међу шестогодишњацима: „Русија је наша домовина. Ја бих желео да живим у Русији. Ја волим Русију” (1), „Тата ми је причао о Русији, све добро” (1), „Русија је велика, у њој живе Руси. Волим Русију. Хоћу да живим у Русији” (1), „У Русију не треба путовати, тамо су бољшевици. Убиће. Ја волим Русију. Мени су кући много причали о Русији. Мог стрица су убили бољшевици” (1), „О Русији сам чуо да је тамо рат. Ништа друго нисам чуо” (1), „О Русији ништа не знам” (2), „О Русији ништа не знам. Нису ми причали” (1), „О Русији ништа не знам. Нико ми није причао” (1), „О Русији ништа нисам чуо. Мама ми није причала” (1);

међу седмогодишњацима: „За Русију сам чуо. Она је иза мора. Далеко. Тамо живе комунисти” (1), „Русија то је град. Сиромашан град. Сада не треба путовати, убиће” (1), „Русија је велика. Народа много. Ја волим Русију. Желео бих да живим у Русији. Мени је тата много причао о Русији, али сам све заборавио” (1), „Русија је била богата, сада је сиромашна. Мама ми је причала, да је тамо била глад. Ја волим Русију. Ја ћу поћи у Русију када бољшевика тамо не буде” (1), „Мени су рекли, да је Русија касарна изван града” (1), „Мени никада нису причали о Русији. Мог деку су убили бољшевици. Ништа не знам” (1), и „О Русији ништа нисам чуо и ништа не знам” (3);

међу осмогодишњацима одговори су били много униформнији: „О Русији нисам ништа чуо” (8), „Русија је богата, тамо је све добро. Само што су тамо бољшевици. Мама ми је причала, како јој је било страшно са бољшевицима” (1), и „Русија, то је велика држава. У Русији су моја старија браћа. Тамо је добро. Ја бих желео да живим у Русији” (1);

међу деветогодишњацима представе о Русији су много изнијансираније: „Русија је снажна, она је огромна. Она је богата. Ја волим Русију” (1), „Русија је веома велика. Ја волим Русију” (1), „Ја бих желео у Москву, зато што је било добро тамо живети. Тамо су живели мама и тата” (1), „Најбољи град је Петербург. Ја знам за Петербург, чуо сам од тате. Ја волим Русију” (1), „Русија је била наша, сада су тамо комунисти. Сада је тамо све лоше: убијају и кољу. Тамо је рат. Не треба путовати. Ја волим Русију” (1), „Баку и деку су убили бољшевици. Мени су причали кући, да се тамо бију лоши људи. Они не верују у Бог. Убили су дека Ивана. Они су га страшно мучили. Одрезали су му руке и ноге” (1), „Деку и стрица су убили бољшевици. Они су војници... Тата је отишао и оженио се са мамом. Русија је далеко. Тамо не треба ићи” (1), и „О Русији ништа нисам чуо и ништа не знам” (2);

На треће питање, *Волиш ли Бугарску*, добијени су крајње униформни одговори. Готово сва деца (њих 25) су једноставно одговорила „Бугарску волим”. Понеко дете је давало потпуније објашњење зашто воли Бугарску, „волим и Русију, све волим” (6 година), „волим је помало” (7 година), „зато што је овде добро”, „зато што је она тако мала”, „зато што живим у њој” (8 година), „зато што нас је прихватила”, „ми живимо на њеној земљи” (9 година). Било је и три изузетка који су указивали на лични однос деце према стварности и на неке појединачне проблеме са којима су се сусретала: „Бугарску не волим сасвим, зато што она није наша домовина”, „Бугарске се бојим, зато што се код нас у улици бију” (6 година), и „Бугарску не волим зато што причају бугарски” (7 година)³⁶. У основи ови одговори показују да је живот у егзилу веома утицао на самоодређење руске деце. Представе о Русији су биле прилично магловите, с обзиром да нису проистицале из личног искуства, већ су искључиво стицане посредно, из контаката са најближим окружењем. Такође је уочљив утицај школе на дечје представе о свом националном пореклу.

(в) Стресогена искуства, и сиромаштво, немаштина и нестаљност избегличког живота имали су одлучујући утицај на поједине сегменте формирања руске деце. Многи аутори су, описујући генерацију деце која је одрасла у избеглиштву, од свих карактеристика у први план истицали њихов „материјализам”, усредсређеност деце на материјалну страну живота. Аутори који су писали о овом проблему указивали су да су деца неуобичајено рано почињала да слушају о материјалним проблемима одраслих, потом су почињала о њима да размишљају, и најзад су покушавала да свој живот усмере ка личном материјалном обезбеђењу³⁷. Због тога су се, како су примећивали њихови професори, према материјалним вредностима односила као према највишим вредностима које омогућавају „нормалан” живот. Такав животни став, формиран у специфичној кризној социјалној ситуацији избеглиштва, утицао је на избор школе, касније на избор факултета, а самим тим и избор животног пута. (Занимљиво је нагласити да је међу руском омладином огроман проценат студирао природно-техничке, а тек мали друштвене факултете, због тога што су природно-технички факултети омогућавали сигурно запошљавање, не само на Балкану већ и у другим европским државама). То показује да је читава једна генерација, одрасла у несигурним и нестаљним животним условима у егзилу, тежила да образовањем стекне сигурност, и да се на тај начин (свесно или несвесно) припреми за могуће будуће

36 А. Дехтерев, *С детьми эмиграции...*, с. 110-115

37 П. Н. Соковнин, „Данний опыт русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Сообщение представителей русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 53-56

емиграције. У том погледу занимљиво је да су руска деца једине идеалистичке представе имала о домовини, Русији (што је између осталог показала и анкета међу ученицима школе у Шумену). Те представе су најчешће биле преузете из прича одраслих³⁸. То показује да се носталгија одраслих веома снажно одражавала на стварање идеализоване слике домовине код деце. Специфично формирање деце, које је одударало од уобичајеног одрастања у Русији пре ратова и револуције (примера ради, руски стручњаци су запазили да је традиционалну улогу дадиље у руској породици, у егзилу заменила установа јаслица и обданишта³⁹), посебно је важно, јер је утицало и на касније формирање и функционисање руског човека у избеглиштву.

(г) Нередовни услови живота, уобичајени у емиграцији, такође су утицали да се код деце формира проблематичан и неодговоран однос према туђем власништву (нпр. власништву локалних становника или гимназијској имовини) али и према свом личном власништву⁴⁰.

(д) Најзад, због услова живота у избеглиштву деца су много раније „сазрела”. Њихов развој је био превремен, што се посебно огледало у ранијем исказивању дечје индивидуалности, него у нормалним животним околностима⁴¹.

РЕЗИМЕ

Проучавање историје детињства у избеглиштву се разматра из више углова – од теоријских претпоставки у савременој науци (Филип Аријес, Лојд де Моз, Карен Тејлор), до комплексне анализе феномена емиграције, и то кроз: перспективу одраслих; однос историјског, антрополошког и психолошког елемента у историји детињства; „пожељне” друштвене представе о детету (односно стереотипни обрасци понашања у породици и друштву) и на крају, процес социјализације у новој средини.

Детињство руске деце на Балкану после револуције и грађанског рата у периоду 1920–1940. био је тежак и сложен из више разлога. Први и основни, што је то период друштвено-економски и политички нестабилан. Тада је на Балкану било

38 А. Дехтерев, *С детми емиграци...*, с. 116-117; такође и: П.Н.Соковнин, „Данныйы опыта русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Совещание представителей русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 53-56

39 Сведения о положении детей русских беженцев в Королевстве СХС (АЈ, Двор КЈ 74, 276/410)

40 П. Н. Соковнин, „Данныйы опыта русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Совещание представителей русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 50; такође и: Борис Павлов, „Мы и Словенцы в Стрнице”, в: *Кадетская переключка*, Нью Џорк, 8 (1974), стр. 27

41 П. Н. Соковнин, „Данныйы опыта русских учебных заведений в Болгарии...”, в: *Совещание представителей русских учебных заведений в Болгарии...*, стр. 50

око 10.000 руске деце, од којих је мање од 50% издржавано од стране родитеља, а већина их је живела у интернатима; присутно је сиромаштво и свеукупни лоши услови живота; нерегулисан је правни статус; одрастање у условима различите друштвене и културне средине; нужност раног привређивања и др. Посебна проблематика је психолошка димензија одрастања, јер су то била деца која су искусила и видела све: смрт, ужас и беду. Забележена су потресна сведочења о преживљеним психолошким потресима и траумама деце у годинама револуције и грађанског рата.

Све ово је утицало на формирање личности руске деце одрасле у егзилу. Анализом је установљено да су заступали прагматичан став према животу и избору животног позива. Једине идеалистичке представе имала су о домовини – Русији.

SUMMARY

The study of childhood history in exile must be observed from a few aspects – from theoretical assumptions in modern science (Filip Arijes, Lloyd de Mause, Karen Taylor) to the analysis of this complex phenomenon of emigration through: the outlook of adults; the relationship of historical, anthropological and psychological elements in childhood history; “desirable” social notion about a child (that is to say, stereotypical patterns of behaviour in the family and society) and finally, the process of socialization in a new environment.

Childhood of Russian children on the Balkans after the revolution and civil war in the period 1920 – 1940 was difficult and complex out of numerous reasons. The first and basic one is that it was an unstable period in the socio-economic and political sense. About 10000 Russian children were in the Balkans at that time, out of whom less than 50% were supported by parents and most of them lived in boarding houses; poverty and complete bad conditions of life were evident; the legal status was not regulated; growing up in the conditions of different social and cultural environment; necessity of early employment and the like. A special problem is the psychological aspect of growing up because those were the children who had experienced and seen everything: death, horror and misery. Stirring statements about the experienced psychological shocks and traumas among children in the years of revolution and civil war were recorded.

All these influenced the forming of personality in Russian children who grew up in exile. It was established by the analysis that they had a pragmatic attitude to life and the choice of profession. The only idealistic notions they had were the ones about their homeland – Russia.